Fóti Miklós – Pánya István

foti.miklos@abtk.hu
BTK Történettudományi Intézet
turkológus, tudományos segédmunkatárs

panyaistvan@gmail.com
Kecskeméti Katona József Múzeum
földrajzkutató, osztályvezető

A török defterek topográfiai adatainak felhasználása, mint a településhálózat rekonstruálásának eszköze: A bajai és a zombori náhije települései

Topographic data as a resource for the reconstruction of settlement network in the Ottoman-Turkish tax-registers (defters): the settlements in the nahiyes of Baja and Zombor

Abstract

The National Archives of Hungary, the Research Centre for the Humanities and the Katona József Museum of Kecskemét have collaborated with the aim of reconstructing the medieval and early modern period settlement network and administration of the southern part of the Danube–Tisza Interfluve region. During the works all available medieval sources and Ottoman tax registers (including four sanjak surveys, four poll tax defters, three timar defters, and about eighty daybook registers) were processed. In parallel, a profound analysis of the medieval charters was carried out, as well as the topographic identification of the settlements with the help of historical maps and satellite images.

The selected sample area was the Nahiye of Zombor and the Nahiye of Baja, which existed in the western part of the Sanjak of Szeged, roughly covering the territory of the medieval Bodrog county. Research has shown that mass analysis of defters results in far more topographic

data than examination of individual defters. Using both medieval charters and Ottoman sources, we can reconstruct a more accurate picture of the settlement network of the sample area.

Keywords

medieval Bodrog county, Ottoman cadastral surveys, settlement network

DOI 10.14232/belv.2022.1.8
https://doi.org/10.14232/belv.2022.1.8

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:
Fóti Miklós – Pánya István (2022): A török defterek topográfiai adatainak felhasználása, mint a településhálózat rekonstruálásának eszköze: A bajai és a zombori náhije települései.
Belvedere Meridionale vol. 34. no. 1. 130–147. pp

ISSN 1419-0222 (print)
ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)
(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)
www.belvedere-meridionale.hu

Bevezetés

A Magyar Királyság középső és déli felének településhálózata a 16. századi török terjeszkedés hatására nagymértékben átalakult, helységek tömege tűnt el, s változott a vidék népessége. Ha a hódoltság időszakának településhálózatáról, gazdasági, társadalmi folyamatairól szeretnénk képet kapni, munkánk során megkerülhetetlen a 16–17. századi török forrásanyag bevonása, elsősorban az Oszmán Birodalom kincstári deftereinek a vizsgálata. A középkori források hiányosságai miatt ezek a megelőző időszak, leginkább a 14–15. századi településhálózat rekonstruálásához is igen értékes adatokat szolgáltatnak.

2014-ben indult el a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete együttműködésében – Sz. Simon Éva főlevéltáros vezetésével – a Hódoltság területén működött mintegy 30 szandzsákra vonatkozó kataszteri iratok (szandzsák-összeírások, tímár jegyzékek, birtokadományozási naplók, fejadó jegyzékek) szisztematikus, adatbázisszerű feldolgozása (*A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása*, NKFIH–OTKA K 132475 és 132609)[1]. A projekt elsődleges célja az volt, hogy a korábban csak szórványosan, mozaikszerűen kiadott

[1] Sz. Simon et al. 2020.

török összeírások online felületen legyenek elérhetőek a kutatóközönség számára. A munkálatok során sor került az összeírásokban szereplő egykori városok, falvak és puszták topográfiai azonosítására. A Duna-Tisza köze déli részének, azon belül is a történeti Bodrog vármegye területén létezett náhijék vizsgálata a Kecskeméti Katona József Múzeummal együttműködésben indult meg 2020-ban. A Múzeum 2010 óta végzett alapkutatásokat Bács-Kiskun megye területén, melyeket Pest és Csongrád megyék, később pedig a Szerbiához tartozó Vajdaság felé terjesztett ki a középkori településhálózat pontosabb rekonstrukciója érdekében.[2] Jelen tanulmányban a szegedi szandzsák területén létrehozott zombori és bajai náhije topográfiai vizsgálata során alkalmazott módszerekről és eredményekről lesz szó.

Szakirodalmi áttekintés

A török defterek feldolgozása a 19. századra nyúlik vissza. Ekkoriban még csak a Bécsben őrzött fejadó deftereket ismerték, melyek az elnéptelenedett települések, puszták neveit és a topográfiai vonatkozású megjegyzéseket, adónemeket nem tartalmazzák. A 20. században azonban hozzáférhetővé váltak az Isztanbuli Miniszterelnöki Levéltárban őrzött szandzsák-összeírások, melyek részletes képet nyújtanak a tárgyalt területről. Először Halasi-Kun Tibor vállalkozott a szegedi szandzsák 1578-as defterének átírására. Művét ugyan nem tudta befejezni, azonban félbemaradt kézirata a BTK Történettudományi Intézetébe került. Ugyanakkor számos kisebb közleményben mutatta be a Duna-Tisza köze déli részén előforduló különleges településnév szerkezeteket (*dolna-, sredna-, gorna-,* azaz *alsó-, felső-, középső-* előtagok, illetve a *nezd-i ~ közelében* és *nam-ı diğer ~ más néven* szerkezetek).[3] Közlései gondolatébresztők voltak, azonban a középkori és török kori források mélyreható vizsgálata alapján eredményei egy részéről bebizonyosodott, hogy téves, más részét pedig tovább lehetett pontosítani. A szandzsák északi részéről (kalocsai, szegedi náhije) Vass Előd defter-kiadásaiból ismerünk meg további adatokat, számos elírás, félreolvasás kíséretében (pl. a Kalocsa környékén létezett Kenyértelek helyesen Gyértelek).[4] Fontos megemlíteni a Duna-Tisza köze déli részének egyetlen, nem magyar defterkiadását. Branislav Đurđev és Olga Zirojević a szegedi szandzsák legkorábbi összeírásának adatait adta közre, azonban munkájukban kevés kivétellel nem kísérelték meg a török kori települések topográfiai azonosítását, illetve középkori előzményeik meghatározását.[5] Ennek oka egyrészt a meglehetősen gazdag középkori magyar okleveles anyag, másrészt a magyar nyelv ismeretének hiánya lehetett. A szegedi szandzsák egész területét felölelő 1570-es defter átírását-fordítását Káldy-Nagy Gyula publikálta.[6] Ebben a szerző részletesen bemutatja a települések 1570. évi népességi és gazdasági adatait, az adónemeket, illetve – lábjegyzetben – a középkori előzményüket is megadja. Az általa közölt adatok részletes vizsgálatából kiderült, hogy számtalan település nevét helytelenül olvasta az arab betűkkel írt kéziratból, így az sem meglepő, hogy a hibás névalakokat nem létező településekkel, újkori dűlőnevekkel párosította,

[2] Pánya 2017a–b–c, 2019, 2020, 2021a–b.

[3] Halasi-Kun 1970, 1971a, 1971b.

[4] Vass 1979, 1980.

[5] Đurđev – Zirojević 1988.

[6] Káldy-Nagy 2008.

félrevezetve ezzel az adatokat kritika nélkül felhasználó helytörténészeket, kutatókat. Káldy-Nagy érdeme volt, hogy elkészítette a szandzsák teljes – igényesen kivitelezett – térképét, közigazgatási határokkal, melyre viszont az említett topográfiai tévedések is felkerültek.

Végezetül – bár nem a Duna-Tisza közéről készült – fontos néhány gondolat erejéig kitérni Engel Pál temesvári és moldovai szandzsákot bemutató írására, mely az említett turkológiai defter-kiadásoktól teljesen eltérő szemléletet képvisel: munkája jóval tömörebb, alapvetően az egykori települések helyét, illetve középkori nevét határozza meg.[7] Kutatásunk szempontjából, a módszertan megalkotásakor ösztönző volt Engel azon gondolata, miszerint könyvében nem az 1554–1579 közötti időszak deftereinek maradéktalan bemutatására, hanem – saját szavait idézve – topográfiai célú összefoglalás készítésére törekedett. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Temesköz településnév-anyaga, hasonlóan a hódoltság déli területeihez, a magyarság eltűnésével és a különféle balkáni népelemek beköltözésével átalakult. Egyes magyar nevek kisebb-nagyobb torzulást szenvedtek, más nevek pedig teljesen kicserélődtek szláv változatokra. A Duna-Tisza köze déli felén is hasonló jelenségeket lehetett megfigyelni.

Engel az arab betűk minimális ismeretének elsajátítása után azon a véleményen volt, hogy nem a bizonytalan és többféle olvasatot is lehetővé tevő írásképből kell kiindulni, hanem azt kell nézni, hogy a középkori forrásokban mit találunk az adott területen. A szerző rávilágított arra, hogy a török források kiadása, részletes feldolgozása ugyan oszmanista feladata, azonban a településnevek kibetűzése, átírása és térképi azonosítása némi paleográfiai gyakorlattal, a török nyelv ismerete nélkül is elvégezhető. Ebből származik munkájának fő hiányossága is, ám elsőnek hívta fel a figyelmet, éppen Halasi-Kun számos félreolvasatának ismeretében, a középkori forrásanyaggal való egybevetés megkerülhetetlenségére. Engelnek ez a munkája, csakúgy, mint a középkori Magyar Királyság településeit ábrázoló térképe nélkülözhetetlen a Délvidék történeti földrajzával foglalkozó kutatók számára, ám kellő kritikával kell adataihoz viszonyulni.[8]

A különböző szerzők munkáinak ellentmondásait egy Kalocsa környéki pusztával mutathatjuk meg legszemléletesebben: a Vass Előd által Kenyérteleknek nevezett, fentebb említett pusztát, Káldy-Nagy „[?] Telek"-nek nevezte, észlelve az olvasat bizonytalanságát, majd Engel térképére – Halasi-Kun kéziratából átvéve – Kenéztelek került. Valójában a helyes olvasat Gyértelek, ami az érsekség 1748–1751-es pusztaösszeírásából és Mikovinyi Sámuel *Mappa Danubii*-ról állapítható meg.[9] A mellékjelek nélküli arab írásképben azonban mindhárom olvasatot is lehetővé teszi.

Összefoglalva a rövid szakirodalmi áttekintést elmondható, hogy bár számos defterkiadás készült a Magyar Királyság déli területéről, ezek mindegyikére jellemző azonban, hogy akár defter-átírásként (Káldy-Nagy, Vass), akár topográfiai célú összefoglalásként (Engel) jelent meg, számos módszertani hiba, illetve téves olvasat/félreértelmezés található bennük. Érdemes volt tehát átgondolni azt, hogyan lehetne újszerűen közelíteni egy vármegye településeinek feldolgozásához és egyesíteni a középkorral foglalkozó helytörténész és a defterekhez értő turkológus tudását. Hiányossága volt az egy-egy defterre fókuszáló szakirodalomnak az is, hogy elmaradt a következtetések levonása és a település-fejlődésre vonatkozó általános tendenciák bemutatása.

---

7 Engel 1996.

8 Engel 2001.

9 HU MNL OL E 156 - a. - Fasc. 072. - No. 044.; OSZK TK 1624.

Mintaterület

A zombori és bajai náhije együttes kiterjedése legnagyobbrészt lefedi Bodrog vármegye 16. század eleji területét. E vármegye a török terjeszkedés idején, a 16. század első felében szűnt meg, magyar népességét néhány helység kivételével elvesztette, helyére balkáni eredetű rác–vlah népesség áramlott.[10] Buda elfoglalását követően jött létre előbb a zombori náhije – a nevét Szonborra változtató Coborszentmihály központtal – majd 1560 körül Bodrog északi, a török-dúlások következtében néptelenné vált területén a bajai náhije (**1–2. ábra**). A település-kutatás szempontjából fontos előre bocsátani, hogy magyar népességet a zombori náhijében csupán két egykori mezővárosban, Küllődön és Szondon találunk, ill. Gorna Szántova (ma Hercegszántó) faluban szembesülünk keverék népességre utaló nevekkel. A bajai náhijében pedig csupán egyes Duna-menti helységek alkotnak magyar szigeteket (Bátmonostor, Szeremle, Kákony, Csanád).

Módszertan

A Magyar Nemzeti Levéltár és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont együttműködése lehetővé tette a szegedi szandzsák (solti, kalocsai, bajai, vásárhelyi, szegedi, szabadkai, bácsi, titeli és zombori náhijék) területéről rendelkezésre álló összes, a világ különböző levéltáraiban szétszóródott defter összegyűjtését és azonos szempontok szerinti vizsgálatát. Módszertani szempontból ez jelentős újítás, ugyanis a korábbi defterkiadások általában egy-egy szandzsák-összeírásra fókuszáltak, ill. a teljes deftermennyiség bizonyos részét érintették csupán. A teljes elérhető állomány feldolgozása és földrajzi adatainak összevetése számos elemzési lehetőséget biztosított. Megfigyelhető volt a hódoltsági társadalom, illetve a birtokviszonyok változása, a településnevek fokozatos kicserélődése, a magyar nevek fogyása és a szláv nevek térnyerése. A defterek vizsgálatának fontos részét képezte a szöveg alapos, kritikai, paleográfiai és filológiai vizsgálata, mely számos új észrevételhez vezetett. Kiemelt figyelem hárult a települések földrajzi viszonyait leíró különféle szerkezetekre, melyek segítségével a korábbi tudásunknál pontosabb képet adhatunk a mintaterületről. A legalapvetőbb topográfiai adatokat az alábbiakban nevezhetjük meg:

1) A toponíma mellett álló a *nezd-i* szerkezet („…közelében”), egy adott puszta viszonyát árulja el a birtokos faluhoz/városhoz képest, bár nem minden esetben jelent közvetlen szomszédságot. Olykor távolabbi, akár 15–20 km-re fekvő puszták is tartozhattak egy településhez, de csak ha annak természeti adottságai miatt nem voltak művelésre alkalmas földjei. Ez legtöbbször a Duna árterében, vagy a Duna-Tisza közi, hátsági területeken fekvő településeknél figyelhető meg.

2) A *nam-ı diğer* („másnéven”) szerkezetek két toponímát kötnek össze, délvidéki használatukról az alábbiakat állapíthattuk meg: a) többnyire a középkori településnevet követi a törökkori szláv név (*Nad’ Heteş, nam-ı diğer Kupusina,* lásd mai Bácskertes/Kupusina, SRB). b) leggyakrabban azonos határokon belül létezett két helység nevét kötik össze (*Kecsene másnéven Botyán* esetében mind Kecskés, mind pedig Battyán (mai Bezdán/Bezdan, SRB) ismert a középkori forrásokból). c) A „dupla” helységnevek mögött is egy kikopott *nam-ı diğer*-t

[10] Pánya 2021.

gyaníthatunk (*Varfel Szákova,* azaz *Varfel nam-ı diğer Sakova*: a középkori, egymással szomszédos *Valfer* és *Száka* falvak (mai Apatintól É-ra) összeolvadásával keletkezett; *Telek Szivács*: előtagja a mai Szivác helyén keresendő egykori Telek mezővárosra utal). d) A magyar nyelvterülethez közelebbi bajai náhije területén olykor két magyar nevet is összeköthet (*Szentegyház másnéven Torokház, Ságod másnéven Ződegyház,* mai Sükösd ÉNy-i határában). Az utóbbi jól szemlélteti, hogy a népesség összetételét is vizsgálni kell történeti földrajzi tárgyú kutatásnál: Ságodnak 1560-ig kizárólag magyar, 1570-től csak balkáni szláv lakosai vannak. Márpedig a Ződegyház elnevezés 1570-ben és 1578-ban kerül említésre és azt nem feltételezhetjük, hogy az új népesség egy magyar leíró helynévvel utal Ságod templomának növényzettel benőtt voltára. Sokkal inkább átvett toponíma lehetett Ződegyház, vagyis az előbbiekben említett két helység – közös területen típusú szerkezetre következtethetünk. f) Vannak esetek, ahol használata nehezen értelmezhető és nem tudjuk milyen célból alkalmazták a törökök (*Vatova, másnéven Vatov,* mai Bezdán/Bezdan, SRB déli határa). E helység hajdani neve – Avató – egyik defterben sem tűnik fel, a két névvariáns megadása indokolatlannak tűnik.

Összességében egy olyan térségben, ahol a településhálózat óriási pusztuláson ment át, és az újkorban már alig ismerték a középkori falvak tényleges fekvését, számtalan pedig nyomtalanul eltűnt, a szerkezet számos esetben elárulja egy magyar toponíma későbbiekben továbbélő alternatív megnevezését. Összesen valamivel több, mint 40 esetben számolhattunk a zombori és a bajai náhije területén *nam-ı diğer* szerkezettel, mely páratlanul soknak számít. Az Oszmán Birodalom határvidékéhez tartozó magyarországi szandzsákokban nem találkozunk ilyen kiterjedt és a településhálózat rekonstrukcióját segítő alkalmazásával.

3) A falvak adónemei között olykor halászóhelyek (*dalyan*) neveivel találkozunk, melyeket érdemes a kéziratos térképek, ill. a 18–19. századi katonai felmérések és egyéb kéziratos térképek névanyagával összevetni és kiértékelni. *Harcsán* falu például 1560-ban és 1570-ben egy Popovics nevű halászóhellyel rendelkezett, mely a térképeken *piscina Popovicza/Popovicza Bara* néven található Bácsordas/Karavukova (SRB) nyugati oldalán, ott, ahol a katonai felmérés egy *Harkány* helynevet őriz.

4) Elvétve, de egyéb topográfiai meghatározásokkal is szolgálnak a defterek: a *mukabele-i*… („szemben valamivel"), illetve a *der mabeyn-i* („valamely települések között") szerkezet. Használatuk annyira állandó volt, hogy a „*Jánosfalu, Popofcse* és *Bortány* között" meghatározást még egy 1644-ben keletkezett defter is említi (mindhárom Monostorszeg/Bački Monoštor és Zombor/Sombor, SRB között létezett).

5) A közös művelésű szántóterület szintén kiindulási pontja lehet egy azonosítatlan település fekvésének meghatározására. 1578-ban három helység *Mélkút* (mai Mélykút), *Tótház* (Tataháza) és Árokház fizet illetéket egy *Szenmiklós Telek* nevű szántó után. Árokháza helyére vonatkozóan nincs semmilyen középkori adatunk, így két jól ismert helység szomszédsága már kijelöl egy kistérséget.

6) A középkori forrásainkban is találhatóak olyan hasznosítatlan földrajzi információk, melyekre támaszkodhatunk. Bodrog vármegye egyik legfontosabb Mohács előtti forrásában, az 1520–22. évi gabona dézsmajegyzékben találhatóak olyan adatok, melyek két falu közelségére, akár szomszédságára utalhatnak.[11] A jegyzékben szereplő falvakról megállapítható, hogy ha egy jobbágynak gabonarakása, kertje volt egy másik faluban, illetve aratómunkásként dolgozott

[11] A teljes dézsmajegyzék: MNL OL DL 37163, az 1522. évit lásd Szabó 1954. 57–73. (az 1522-es év jegyzéke).

(…*messor in*…) egy lakhelyétől eltérő helységben, akkor a két település egymáshoz közel feküdt, gyakran közvetlenül szomszédosak voltak. Így a bizonytalan fekvésű *Geszt* esetében értékes adatnak számít az, hogy 1522-ben két jobbágy nevéhez is hozzáfűzték „*messor in Kayand"*, vagyis aratómunkás a közeli Kajándon, mely a középkori források alapján a mai Garától délre létezett.

7) Az úthálózatra vonatkozó okleveles említések jól kiegészíthetik tudásunkat, olyan esetekben, amikor más topográfiai információ nem áll rendelkezésre: 1479-ben említették a *Kengyi*ről *Ivánfalvá*n át *Ordód*ra (mindhárom Zombortól Ny–DNy-ra létezett) vezető utat, mely a bizonytalan fekvésű Ivánfalvát segített elhelyezni a beazonosított Kengyi és Ordód közé.[12]

Az ismertetett topográfiai információkat a szegedi szandzsák esetében – melybe a mintaterület náhijéi tartoznak – 4 szandzsákösszeírás, 4 fejadó-defter, 3 tímár defter és mintegy 80 birtokadományozási napló bejegyzéseiből gyűjtöttük ki és vetettük össze a középkori források adataival. Az utóbbi két deftertípus felhasználása azért újszerű, mert eddig nem szerepelt a kutatók eszköztárában, azok ugyanis elsősorban a birtokviszonyokról tudósítanak. Jelen projektben azonban bebizonyosodott, hogy ezekben is lehet találni néhány ismeretlen „másnéven" szerkezetet, sőt a szandzsákösszeírásokból kimaradt pusztákat, emellett magában az íráskép megfejtésében is segítséget jelentettek. Például a mindenhol *Halmás*nak írt faluról kizárólag az 1570-es tímár defter írásképe árulja el, hogy helyesen *Hagymás* (egykori *Hagymásegyház*, mai Bácsalmás) az olvasat, és a többi defterben egyszerűen lefelejtették a betű tetejéről azt a vonást, ami megkülönbözteti az arab *lám* (*l*) ill., *kef* (*k, g, gy, ty, ny*) betűket.

A defterek alapos vizsgálatával párhuzamosan a Kecskeméti Katona József Múzeumban elkészült a középkori települések térinformatikai adatbázisa. Ennek alapját a néprajzi és történeti források, 11–16. század okleveles adatok, valamint a 18–19. századi kéziratos térképek képezték. A középkori oklevelek közül kiemelten fontosak a határjárást, birtokfelosztást, illetve egyéb, határrekonstrukcióra alkalmas földrajzi adatot tartalmazó iratok (~130 db). Az egyéb, különféle birtokügyleteket, birtokvitákat stb. tartalmazó iratoknak alapvetően a települések létezésének, jogállásának (lakott v. puszta, falu v. mezőváros), illetve a különféle névváltozatok, névváltások nyomon követésében volt szerepük. A kéziratos térképeken jelölt faluhelyek (*locus possessionis antiqua, seliste*), templomromok (*rudera templi, locus ecclesiae, klissza, gradina*) számtalan esetben a települések helyének pontos meghatározását tették lehetővé. Emellett számos, oklevelekből, vagy defterekből ismert határelemet (halastó, erdő, halom stb.) lehetett visszaazonosítani. Topográfiai szempontból kiemelten fontosak a terepi ellenőrzések, melyek a zombori és bajai náhije északi, Magyarországhoz tartozó felén történtek meg.[13]

A módszertan végső eleme a defterekből származó adatok, illetve a középkori települések térinformatikai adatbázisának összekapcsolása. Ennek során megtörtént a középkori és a törökkori adatok összevetése, valamint a települések helyének meghatározása.

[12] Pánya 2021c.

[13] Pánya 2019. 321.

Eredmények

Bodrog vármegyében Csánki Dezső 12 mezőváros és 213 település nevét ismeri a Hunyadiak korában.[14] Ehhez képest mintegy 200 helység nyomát találtuk meg a török defterek zombori, ill. bajai náhijéjában, 79 bodrogi helységről pedig megállapítható, hogy azokat nem említik többé, így végleg eltűntek Mohács után. Nemcsak lakott helységek és puszták, hanem sokszor szántóföld megnevezések, határnevek őrizték meg egy-egy eltűnt település nevét. Ezekben az esetekben a településnevek továbbélése pusztán formális. Így például Bátoregyháza nevét, melyet már 1340-ben, mint *terra vacua Batureghaza-t* említették, a szomszédos *Katymár* és *Legyán* (Ólegyen puszta Katymártól DNy-ra) szántóterületeként nevezik meg a defterek. A bajai és a zombori náhije közel 200 helységéhez még hozzá kell számítani néhány olyat is, melyeket csak időnként soroltak Bodroghoz, defterünkben pedig 1570-től a szabadkai náhije részeként említik őket. Ez utóbbi csoport nem számottevő, még 8 települést érint. Összesen tehát mintegy 210 helynévvel számolhatunk, ennyi létezik tovább Mohács után. Lényeges, a szakirodalom által eddig nem hangoztatott megállapítás az, hogy a 17. század birtokadományozási naplói (tímár rúznámcse defter) szerint ezek egészen a török kiveréséig léteztek, majd az ezzel járó nagyarányú népességcsere következtében jelentős részük azonnal, átmenet nélkül a teljes feledés homályába veszett. Így a török kiűzése előtti években még *Szentház, Halmos, Temérdekegyház* arab írással visszaadott nevével találkozunk, majd a 18. század elejétől ezek teljes feledésbe merültek. Bebizonyosodott, hogy a középkori előzményű magyar névanyag jelentékeny része a török uralom megszűntekor tűnt el.

A településhálózat eloszlása közel sem egyenletes: mindkét vizsgált időszakban a megye nyugati, Dunához közeli sávjában a legsűrűbb, míg a keletibb területek már a középkorban is jóval ritkábban lakottak. Az is látható, hogy Zombor környékén volt a legnagyobb a pusztítás a mohácsi csatát követő időszakban, itt volt a legnehezebb a település-beazonosítás (**3–4. ábra**). A Csánki adataival való összehasonlításnál ugyanakkor számításba kell venni, hogy a törökkori közigazgatási beosztás tartalmaz olyan déli helységeket, melyek történelmileg Bácshoz tartoztak és csak a törökök sorolták a Bodrog „örökösének" számító zombori náhijéhez (valamivel kevesebb, mint 30 helység). Így elsőre a törökkori településhálózat csak valamivel tűnik kisebbnek, mint a középkori, de más tényezőket is figyelembe kell vennünk: jónéhány „kis" jelzővel képzett puszta nevével egészül ki a zombori náhije területe, melyek a magyar középkorban ismeretlenek, csak a névadó falujukról tudunk (*Kis Szákova, Kis Varjas, Kis Telek, Mala Baracska* stb. [9 tétel]). Ezt a kategóriát gyarapítja *Szredna Szántova* (azaz Közép-Szántova), *Páka Szelevus* (Páka és Szőlős egy részének összeolvadásából, középkori előzmény nélkül), *Gorna Varjas* (Var[j]asdból kiválással keletkezett Felső-Varjas). *Szentpál* és *Petrőc* kettéválhatott a török korra (*gorna/*felső és *dolna/*alsó jelzőkkel megkülönböztetve). Itt jegyezzük meg, hogy az azonos nevet viselő települések megkülönböztetésére rendkívül gyakori térségünkben a szláv *gorna-, dolna-* és *sredna* jelzőkkel való megkülönböztetés, azonban kétféle értelmezési lehetőség adódik: vagy egy középkori falu oszlott több azonos nevű szomszédos részre, vagy a náhije területén – egymástól távol – helyezkedtek el az érintett helységek. A középkori Sári esetében például – mely igen gyakori, „mocsár" jelentésű toponíma a Kárpát medencében – a török *Gorna Sára* a zombori náhije északi, Szabadkával szomszédos részén található, míg a déli

[14] Csánki 1894. 189–212.

Dolna Sárija Doroszló alatt, egy olyan területen feküdt, mely a török előtt nem is Bodroghoz, hanem Bács vármegyéhez tartozott. A köztes helyzetű *Szredna Sárija* pedig névadója, egy hatalmas kiterdésű mocsár (újkori térképeken *paludes Passinada ~ Pasa sziget mocsár*) peremén állhatott, ahol egy 18. századi kéziratos térképen *locus possessione antiquae* (egykori falu helye) felirat utal a településre.

Topográfiai szempontból komoly előrelépés, hogy a 18–19. századi kéziratos térképek térinformatikai feldolgozásával, valamint a távérzékelés segítségével tömegesen lehetett azonosítani az egykori középkori települések helyét.[15] A térképeken jelölt faluhelyek, templom és egyéb épületromok célzott terepi ellenőrzésére a zombori náhije magyarországi területein került sor. A vizsgálatok igazolták, hogy a térképeken jelölt jelenségek minden esetben valósak, elrajzolásra, pontatlanságra csupán néhány esetben derült fény. A magyarországi eredmények alapján elkészült egy feltételrendszer, illetve a műholdképek elemzéséhez egy mintázat-jegyzék, mely alapján a szerbiai helyszínek térképes és műholdképanyaga is nagy hatékonysággal vizsgálhatóvá vált. Természetesen a határon túli területeken megtalált települések helyszínén érdemes volna a szerbiai örökségvédelmi intézményekkel közösen szúrópróbaszerű terepi kutatásokat folytatni, hogy azok időrendjéről, jellegéről pontosabb képet lehessen alkotni. A lefolytatott térinformatikai vizsgálat alapján létrejött adatbázis felhasználható lesz egy-egy ilyen jövőbeli terepi kutatás helyszíneinek kijelölésében.

Az intenzív forrásfeltárással számos, a szakirodalomban azonosítatlan helység nevének sikerült megállapítani a helyes olvasatát és a középkori előzményét. A kérdéses toponímáknál a feltételezett elhelyezkedés tágabb környezetét vizsgálták, s az ott ismert középkori települések nevét hasonlították össze a defterek szövegével. Jó példa erre a mai Csátalja mellett létezett *Tárnokmonostor* egyik azonosítatlan pusztája, melyet Káldy-Nagy *Podolás*nak olvasott ki.[16] A középkori adatok vizsgálata során kiderült, hogy az adott területen ilyen nem létezett, viszont ismerünk innen egy *Nyavalyád* nevű helységet.[17] Alaposabb vizsgálat után bebizonyosodott, hogy a defter írásképe félrevezető, ugyanis az arab szöveg mellékjeleinek helyes elhelyezésével egyértelműen *Navolas*, azaz Nyavalyás az olvasat, amely a középkori Nyavalyád alakváltozata. Ez az eset egyúttal cáfolja Engel ismertetett nézetét a paleográfiai ismeretek jelentőségének másodlagosságáról. A Káldy-Nagy, ill. Halasi-Kun munkáiban található ehhez hasonló „fantomnevek" kizárása és helyes olvasatának megállapítása fontos eleme volt munkánk filológiai oldalának (pl. *Battyán* helyesen *Legyán; Kékes > Kengyös; Hatosszentgyörgy > Hajósszentgyörgy; Iszlokra > Islova; Baráta > Barka*).

Nyavalyád példája ráirányította a figyelmet a névvariánsok keletkezésének és hasonló elvek szerinti fejlődésének kérdéskörére a 16. században. A középkori forrásokban *-d* helynévképzővel szereplő toponímák helyett, a szótőhöz egy másik magyar végződést illesztve, *-s* képzővel ellátott alakokkal találkozunk (középkori *Nyavalyád* > törökkori *Nyavalyás, Ordód > Ordas*, *Varjad > Varjas, Varasd > Varjas*, *Kengy > Kengyes, Aranyand > Aranyas*). A felsorolt törökkori névváltozatok a Mohács előtti okleveles anyagban ismeretlenek.

Megfigyelhető, hogy számos esetben nem az oklevelekből ismert névalakot, hanem annak a vidékre egykor jellemző, ő-ző tájszólással kiejtett alakját őrzik a defterek (*Gyertyános >*

[15] Pánya 2021a. 27., 2021b.

[16] Káldy-Nagy 2008. 179.

[17] Csánki 1894. 205.

Györtyános, ill. *György János, Eszter* > *Esztör, Kertvélyes* > *Kördvilös, Mesteri* > *Mestörfalu*). A településnévképzők változásai és az ő-ző alakok elterjedtsége arra utalhat, hogy a helyi, beszélt nyelvi formák kerültek rögzítésre az összeírások során. További vizsgálatok szükségesek annak megértésére, hogy egy közel teljes népességcserén átesett régió esetében mi a magyarázata a bemutatott jelenségnek. A Szerémségben előforduló hasonló toponímák, névváltozatok és ő-ző alakok miatt gyanakodhatunk, hogy magyarországi gyökerű, Szerémségből áttelepült szerbek játszhattak kulcsszerepet a névanyag átörökítésében.

Gyakori jelenség az is, hogy a magyar toponímákat a betelepülő népesség tovább formálta, azok eltorzult, szláv formáival találkozunk már a 16. század közepétől: így például *Harcsán* helyett olykor *Vircsán* (Gombos/Bogojeva, SRB délnyugati határa), *Erdőalja* helyett mindig *Erdeval*, ill. *Erdevan* (Zombor/Sombor, SRB északnyugati határa), *Jákó Falu* helyett *Jákó Hvalva* (Szond/Sonta, SRB délkeleti határa), *Varfel Száka* helyett pedig *Vakit Szakova*, ill. *Varfel Szakova* (Apatin, SRB északnyugati határa) fordul elő. Kétségtelen tehát, hogy a magyar helynevek nem csupán az Oszmán kancellária által alkalmazott elnevezések voltak, hanem azokat a szláv betelepülők használták és alakították, majd fokozatosan cserélték le azokat saját megnevezéseikre.

A szakirodalom gyakran 19. századi sváb, magyar és szerb határnevekkel, elnevezésekkel azonosított tévesen helységeket, melyek revíziója megtörtént. Például a Zombor keleti, Szabadka felé eső térségében fekvő *Kamarás*t egy Duna melletti *Kamaristye* nevű erdővel, *Mestörfalu*t pedig a 19. század katonai felmérésén szereplő *Schulmeister szállás*ával kapcsolták össze. Az ehhez hasonló, újkori térképekről származó laikus magyarázatok a Mohács előtti és a törökkori topográfiai adatok birtokában cáfolhatóvá váltak.

A projekt során számos délszláv településről derült ki, hogy középkori előzménye nincs (*Borocsin, Bresztács, Virbofcse, Islova, Izvizsdár, Koranja, Orahova, Lepovács*). A törökkori szláv helységeket a szerb szakirodalom sem ismeri. Többségük ugyanúgy eltűnt a török kiűzésével, mint a középkori magyar elnevezések (előbbi listánkból csupán Bresztács ismert a 18. században, ill. Islova nevét őrizheti a 18. századi térképek *Sivolje* toponímája Zombor északnyugati oldalán). A török kiűzése után a táj ugyanolyan pusztuláson ment át, mint a mohácsi csatát követő években-évtizedekben. A középkori településhálózat és helynevek nagy része ekkor semmisült meg.

Gyakori jelenség, hogy a közösséget vezető elöljáró nevét rögzítették az összeírásban földrajzi névként, ezekről a családnévből képzett nevekről egy kivételével megállapítható, hogy a magyar nevek évszázados kontinuitásával ellentétben rendkívül rövid élettartamúnak bizonyultak, csupán egyetlen defter őrzi emléküket (*Bajmok, másnéven Tovority?* – ez utóbbit egy másik defterben már *Gyukanity* néven írták le). A kivételként említett *Jákó Falu, másnéven Reszánovity* esetében azonban nemcsak Reszán primikür nevét találtuk meg az 1560-as összeírásban, hanem még a Habsburg katonai felmérések térképein is megőrizték *Reszánovity/sylva Reszánovácska* alakban, lehetővé téve az egykori Jákó Falu helyének (Szond/Sonta, SRB délkelet) pontos meghatározását.

Több, mint egy tucat olyan magyar helynév bukkan fel a török defterekben, melyekről nem rendelkezünk középkori adattal (*Gorna Szentkirály másnéven Kernája, Gesztön, Bánháza, Kis Paulus, Kis Lőrincs, Harcsán, Csipös, Bajmok* (a Csonopla/Čonoplja, SRB melletti, nem a mai Bajmok, SRB)*, Szen(t) Tomás, Szentegyház másnéven Torokház, Szabó Márton szigete, Csege,*

Halmád). Ez azt mutatja, hogy kizárólag a középkori írott források alapján nem lehet a teljes településhálózatot rekonstruálni, sok településről nem maradt fenn okleveles adat. Egyúttal igazolják Engel azon megállapítását, hogy az oszmán összeírások szisztematikusan mentek végig egy adott területen, így olyan rálátást biztosítanak, amire a mozaikosan fennmaradt középkori forrásainkban nincs példa.

A teljes defter-anyag feldolgozása után lehetővé vált a helynevek időbeli változásának nyomon követése, melyről az alábbi megállapításokat tehetjük: a Hódoltság kezdeti időszakában a települések neve legnagyobbrészt még magyar volt, helyükbe fokozatosan léptek szláv nevek (*Nagy Hetes* > *Kupuszina, Udvard* > *Iszterbincsa*). A legelső szandzsákösszeírás (1546) számos helységnek először és utoljára nevezte meg magyar változatát (pl. *Bodoszló* > *Budiszava*). Török elnevezés mindössze néhány esetben jelent meg (*Rég* > *Karga koru* „Varjú erdő" Zombor/Sombor, SRB észak; Tatárrév > *Odzsak-i Tatarijje* „Tatárok csapata" Zombor/Sombor, SRB északnyugat; Tárnokmonostor > Csatal Kilisze „Villás templom", ma Csátalja kelet). A két előbbi példánál lakosainak részbeni muszlim volta ad magyarázatot a török névadásra, utóbbinál a romos monostor tornyának formájára utal a leíró falunév (török çatal „kétágú, villás"). A 17. században már nem készültek részletes összeírások, azaz nem járták be újra felmérési célból a területet, az e korszakból származó nagyszámú tímár rúznámcse deftert az előző század deftreinek másolgatásával állították elő (csak néhány esetben módosítva a település és pusztaneveken), ez magyarázza a magyar névanyag változatlan továbbélését. Arra következtethetünk, hogy a helységek szláv lakosok által használt megnevezése valahol a 17. században elvált a defterekben alkalmazottaktól. A 18. század legelejétől, amikor a császári hivatalnokok bejárták és összeírták az elnéptelenedett tájat, már jelentős részben a török forrásokban ismeretlen szláv megnevezéseket találtak (*Hájszentlőrinc* > *Szenlőrincs* > *Godecsovo; Battyán* > *Botyán* > *Bezdán*; *Kisszentkirály* > *Kis Szenkirál* > *Dolove*; *Esztör* > *Roglaticsa* > *Felső Roglaticza*).

Bebizonyosodott, hogy a népesség vizsgálatát vitatott esetekben fel lehet használni a települések helyének tisztázása során. A már említett három Sári falut a korai defterek jelző nélkül Sárija, vagy Sára alakokban említik. Ha azonban a jobbágyok neveit átírjuk és a későbbi már egyértelmű, megkülönböztető jelzővel ellátott Sári falvakkal egybevetjük, akkor meghatározható melyikre vonatkoztatják a későbbiekben a *dolna-, sredna, gorna-* jelzőket. Az egyes közösségek vezetőinek nevét szintén érdemes figyelemmmel kíséreni: *Varjas* (középkori *Varasd*, Zombor/Sombor, SRB északnyugat) falu primikürje Mility Markó az előzmény nélküli Gorna Varjason tűnik fel elöljáróként, ami arra utal, hogy vezetésével a lakosok északabbra, a lakatlan bajai vidék irányába települve hoztak létre egy új falut.[18] Egy másik esetben a jobbágyok nevének összevetésével megállapítható volt, hogy a *Dolna Szántován* (középkori *Morhátszántó*, Zombor/Sombor, SRB nyugat) összeírt népesség egy része később *Szredna Szántován* – melyet nem ismerünk Mohács előttről – tűnik fel, vagyis ebben az esetben is a középkori falu lakóinak arrébb vándorlásával keletkezhetett a másik falu. Mindkét esetben magyarázatot találunk arra a jelenségre, hogy egy magyar településnév (Varjas, ill. Szántó) bukkan fel a defterekben szláv lakosokkal, bármiféle középkori előzmény nélkül. A betelepülő szlávok mindkét esetben északabbra, azaz a néptelen bajai náhije területe irányába vándoroltak, miközben magukkal vitték korábbi falujuk nevét.

[18] Fóti 2021.

Munkánk során egy falu esetében (*Izvizsdár*) bebizonyosodott, hogy lakói a legnagyobb balkáni vlah szállásterületről, az észak szerbiai szendrői szandzsák (Semendire, SRB) területén található branicsevoi kazából jöhettek, az izvizsdi náhijéből, hiszen neve az innen való elszármazásra utal. Feltételezhető, hogy az ezzel a faluval együtt 1546-ban feltűnő, előzmény nélküli szláv települések esetében is vlah betelepülésről lehet szó. A névhordozás jelensége jellemző a balkáni legeltető pásztor-életformát folytató vlah népességre.[19]

Összefoglalás

A vármegye helységeire vonatkozó középkori és törökkori források adatainak kutatócsoportban történő kiértékelése jelentősen eltért a korábbi, alapvetően egy-egy kutató által készített történeti földrajzi munkáktól, ill. defter feldolgozásoktól. A tervek szerint 2022 elején jelenik meg a Bodrog vármegyét lefedő két náhije topográfiai adattára (Fóti – Pánya 2022), majd egy másik, hasonló pusztuláson átesett terület, Bács vármegye vonatkozásában alkalmazzuk az itt bemutatott módszerekkel zajló település-rekonstrukciót. A munka során elsajátított ismeretek azonban lehetővé teszik más jellegű folyamatok, így demográfiai változások, népességmozgások, a balkáni katonaparaszti rendszer működésének új megvilágításba helyezett bemutatását is a szegedi szandzsákban.

Végezetül kiemelnénk, hogy fontos lenne kiterjeszteni a vizsgált területet további délvidéki szandzsákokra. Így elsősorban a hasonló történelmi folyamatokon átesett Szerémség, ill. a Temesköz vizsgálata jöhet számításba, mely hozzájárulna a szegedi szandzsák megoldatlan kérdéseinek megválaszolásához is. Maga Engel Pál nevezte „nyersanyagnak" Temesközt érintő publikációját a jövő kutatója számára, melyet csak egy szisztematikus, minden forrásra kiterjedő kutatómunka pontosíthat.[20] Joggal gondoljuk, hogy az érintett országok – így Románia, Szerbia – kutatóinak érdeklődésére számíthatnak ezek a kutatások, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy miközben a hazainál kevésbé kiforrott a történeti földrajzi tárgyú irodalom, addig az utóbbi években egyre élénkebb érdeklődés figyelhető meg részükről a közös múlt feltárására.

Rövidítések Jegyzéke

MNL OL DL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Diplomatikai Levéltára
OSZK – Országos Széchényi Könyvtár
BTK – Bölcsészettudományi Kutatóközpont

[19] A törökkori, előzmény nélküli szláv nevek mindegyikét megtalálhatjuk egy, az észak-balkáni területeket érintő defter-kiadásban, bizonyítva a betelepülők származási helyét. İnalcik, Halil – Radushev –Altuğ 2018.

[20] Engel 1996. 13. Hangsúlyozza, hogy tanulmányának nem célja az eredmények részletes bemutatása, a szandzsák térképének megrajzolása is csak további kutatások után válik lehetségessé.

Ábrák

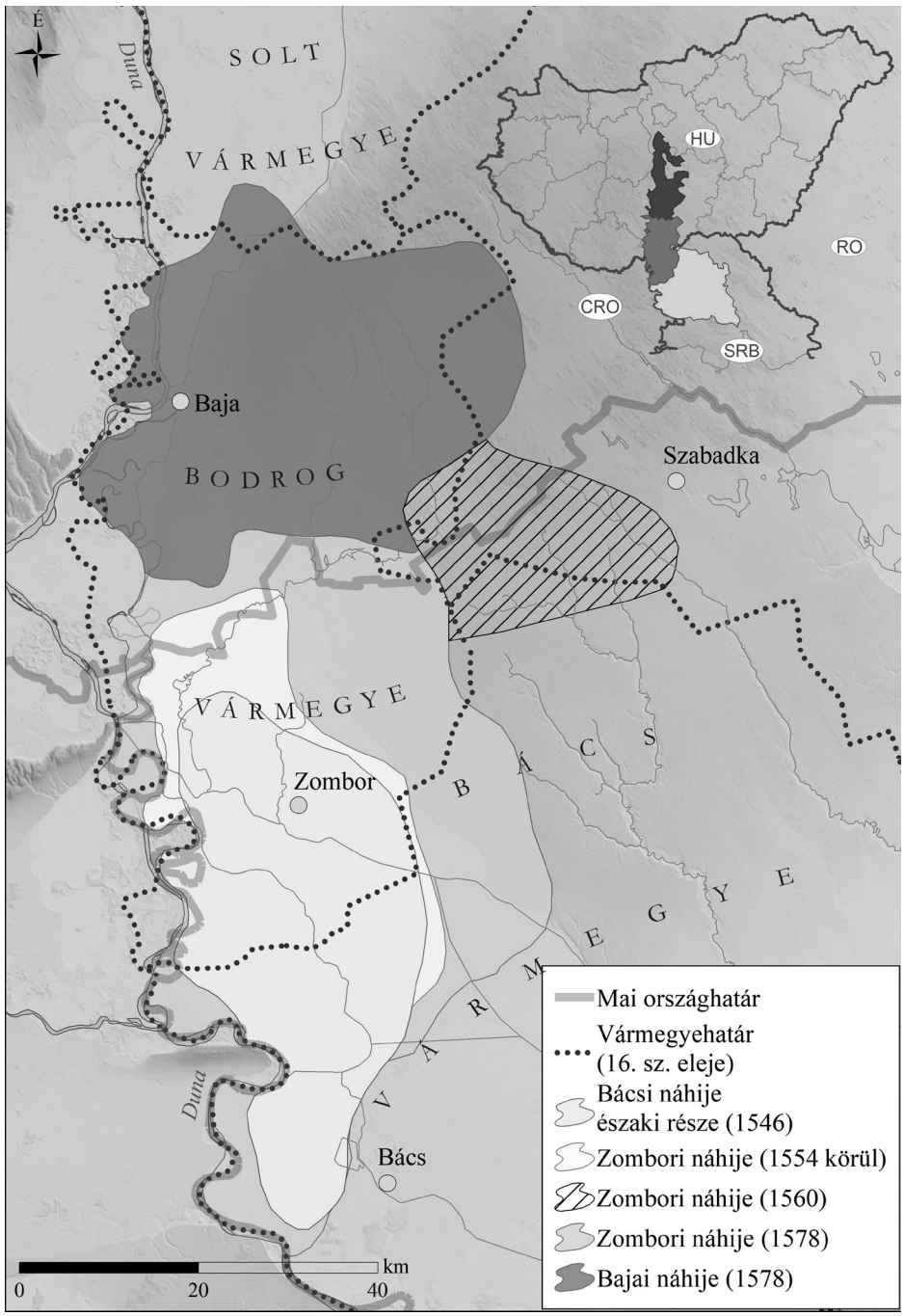

1. ábra: *A Bodrog vármegye területén létrejött náhije-határok változásai (1546–1578)*

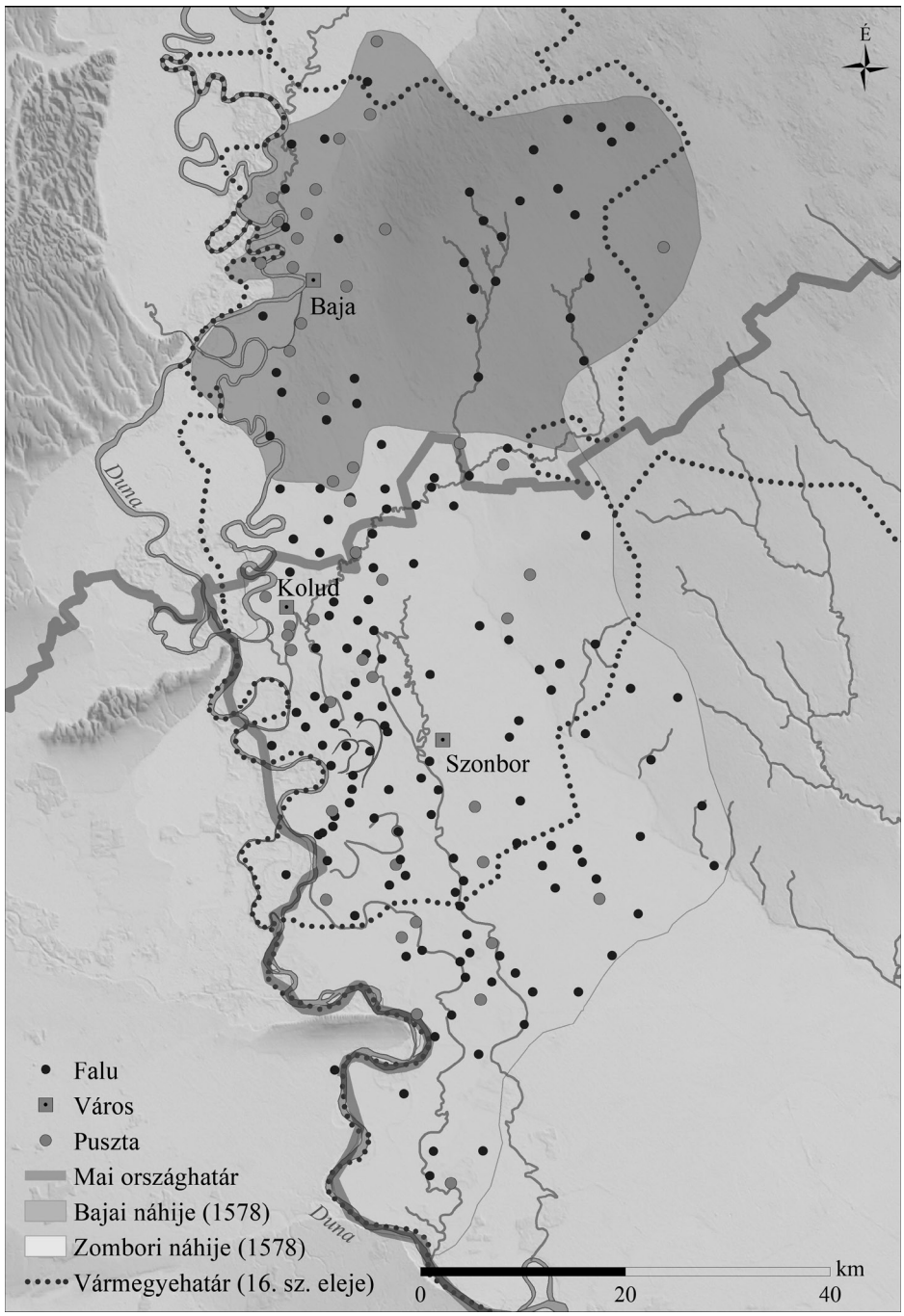

2. ábra: *A bajai és a zombori náhijék területe a 16. század második felében*

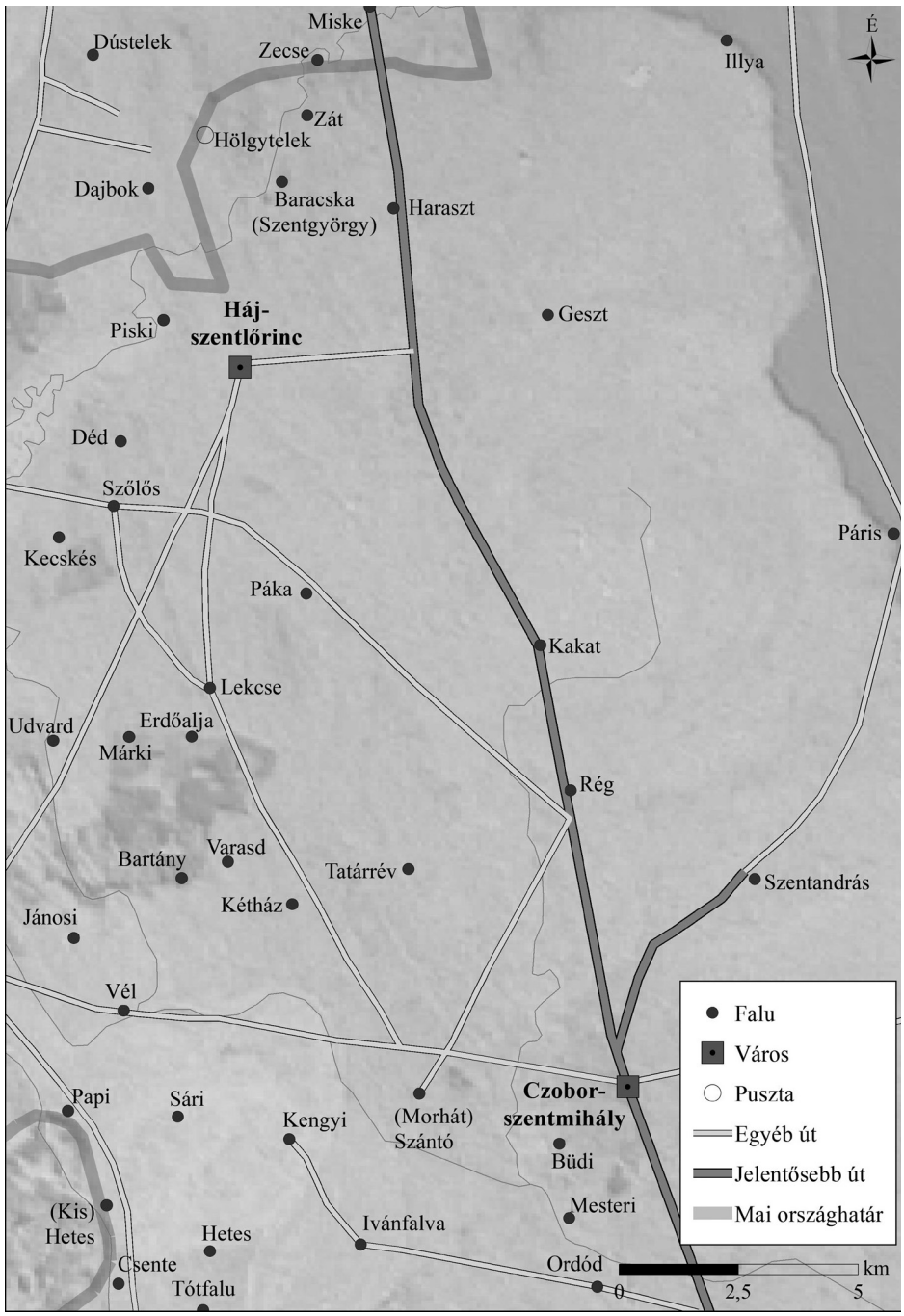

3. ábra: *Zombor (Czoborszentmihály) északi előterének települései a 16. század elején*

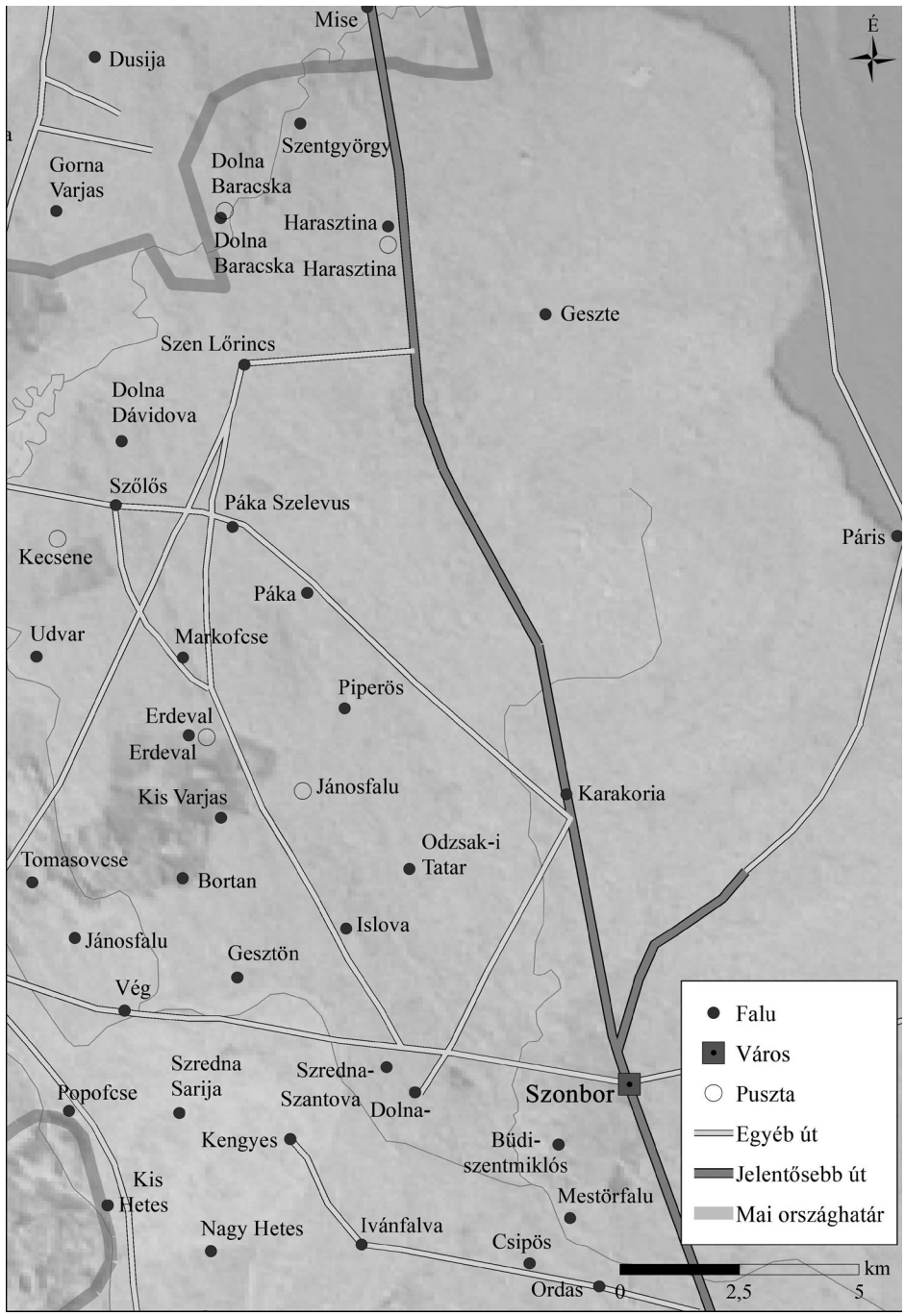

4. ábra: *Zombor északi előterének települései a 16. század végén*

Felhasznált Irodalom

Csánki Dezső (1894): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában.* II. kötet. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

Đurđev, Branislav – Zirojević, Olga (1988): Opširni defter Segedinskog sandžaka. *Mešovita Građa.* 17–18. sz. 7–80.

Engel Pál (1996): *A temesvári és moldovai szandzsák törökkori települései 1554–1579*. Szeged, Dél-Alföldi évszázadok 8.

Engel Pál (2001): *Magyarország a középkor végén: digitális térkép és adatbázis*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

Fóti Miklós (2021): A zombori náhije Varjas települései a török defterekben és azok középkori előzményei. *Keletkutatás.* Tavasz 115–126.

Fóti Miklós – Pánya István (2022): *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján: A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban*. Budapest, BTK Történettudományi Intézet. (megjelenés alatt)

Halasi-Kun Tibor (1970): Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary. Ottoman: dolna, sredna- and gorna-. *Archivum Ottomanicum.* 2 sz. 154–190.

Halasi-Kun Tibor (1971a): Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary. Ottoman: 'nam-ı diğer'. In Ligeti Lajos (ed.): *Studia Turcica*. Budapest, 213–230.

Halasi-Kun Tibor (1971b): Unidentified Medieval Settlements in Southern Hungary. Ottoman: nezd-i et socii. *Archivum Ottomanicum.* 3. sz. 5–169.

İnalcik, Halil – Radushev, Evgeni –Altuğ, Uğur (2018): *Ottoman Military and Administrative Order on the Lower Danube during the Time of Mehmed the Conqueror. The Ottoman Tax Registers of Nicopolis, Vidin and Braničevo.* Text and Index. Fodor Pál (szerk.). Budapest, BTK Történettudományi Intézet.

Pánya István (2017a): A Solti-szék történeti földrajza. *Történeti Földrajzi Közlemények.* 3–4. sz. 84–95.

Pánya István (2017b): Történeti településföldrajzi kutatások Bács-Kiskun megyében 2011–2016. *Településföldrajzi Tanulmányok.* 1. sz. 91–107.

Pánya István (2017c): Fejér megye solti székének történeti földrajza. In Szőllősy Csilla – Pokrovenszki Krisztián (szerk.): *Alba Regia.* 45. sz. 135–180.

Pánya István (2019): Possibilities and methods for the reconstruction of the settlement structure of medieval Bodrog county. *Banatica.* 29. sz. 321–352.

Pánya István (2020): A Mohácsi-sziget történeti topográfiája. *Történeti Földrajzi Közlemények.* 3–4. sz.105–120.

Pánya István (2021a): Bodrog vármegye története. *Történeti Földrajzi Közlemények* 1–2. sz. 27–43.

Pánya István (2021b): Settlement forms in the territory of medieval Bács and Bodrog county. *Banatica.* 31. sz., 2021

Pánya István (2021c): Úttalan utakon – Adatok a késő középkori Bodrog vármegye úthálózatához. In Varga Szabolcs (szerk.): *Mohács tágas mezején. Tanulmányok az 1526. évi csata új kutatási eredményeiből*. Pécs, 2021

Sz. Simon Éva – Hegyi Klára – Demeter Gábor – Sudár Balázs – Fóti Miklós – Dorogi Ilona – Nagy Béla – Záros Zsolt – Kollányi László – Kollányi Péter (2020): Databases of Cadastral Surveys (Tapu Defteris) of Ottoman Hungary and its Frontier Zones (16–17th c.). *Archivum Ottomanicum*. 37. sz. 259–272.

Szabó István (1954): *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

Vass Előd (1979): A kalocsai náhije 1548. évi török adóösszeírása. In: Horváth Attila – Orosz László (szerk.): *Cumania VI*. Historia. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei. 7–62.

Vass Előd (1980): *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa, Kalocsai Múzeumi Dolgozatok.